

Omvang, aard en afdoening van ambtelijke corruptie in Nederland: een inventarisatie¹

L.W.J.C. Huberts, G. de Graaf & K. Lasthuizen²

Aanleiding en onderzoeksopzet

Reeds jarenlang duiden de gegevens van de non-gouvernementele organisatie 'Transparency International' er op dat Nederland tot de minst corruptiegevoelige landen ter wereld behoort. De basis van deze bevinding wordt gevormd door een perceptie-index en zegt dus vermoedelijk meer over de wijze waarop naar ons land gekeken wordt dan over de daadwerkelijke aard en omvang van corruptie in Nederland. Empirisch onderzoek in eigen land op dit terrein is schaars. Het wekte dan ook geen verbazing dat in het rapport van de 'Groupe d'Etats contre la Corruption' van de Raad van Europa (Greco, 2003) werd geconcludeerd dat het beeld van ambtelijke corruptie in Nederland versnipperd en incompleet was. Eén van de aanbevelingen van deze werkgroep was dat de Nederlandse autoriteiten onderzoek moesten bevorderen dat meer licht kon werpen op de aard en omvang van corruptie.

Die aanbeveling sloot aan bij initiatieven van kabinet en parlement gericht op het verkrijgen van meer duidelijkheid over de omvang, aard en afdoening van corruptie in Nederland. Het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie heeft dat beleidsvoornemen vertaald in een schets van het beoogd wetenschappelijke onderzoek dat in 2004 en 2005 werd uitgevoerd door de Vrije Universiteit Amsterdam. Dit artikel vat de belangrijkste resultaten van het empirische gedeelte van dat onderzoek samen.

De *omvang* van corruptie in het openbaar bestuur in Nederland werd onderzocht door het aantal interne onderzoeken naar ambtelijke corruptie dat binnen het openbaar bestuur werd gedaan en het vervolg daarop, in kaart te brengen. Daarover was al het nodige bekend voor gemeenten en de politie en dus was het zaak ook voor andere delen van het openbaar bestuur in kaart te brengen hoeveel corruptieonderzoeken binnen die overheidsinstellingen werden uitgevoerd. Met het oog daarop is een enquête uitgezet binnen departementen, provincies, de rechterlijke macht, waterschappen en zelfstandige bestuursorganen. Teneinde vergelijkbaarheid mogelijk te maken is de gehanteerde vragenlijst qua begrippenkader en vraagstelling zo veel mogelijk afgestemd op de enquête die in 2003 is afgenomen bij gemeentesecretarissen. In totaal zijn 341 overheidsorganisaties aangeschreven; uit 71% van die instellingen kwam informatie terug. De *aard* van corruptie in het openbaar bestuur in Nederland is uitgewerkt in deelvragen over kenmerken van corruptiegevallen: welke sectoren van het openbaar bestuur betrof het, wie ontdekte en meldde corruptie, wat is van de ambtenaren verlangd, welke giften, diensten en beloften zijn verstrekt of beloofd, welke kenmerken kunnen worden toegeschreven aan de

¹ Samenvatting van de belangrijkste bevindingen van een gezamenlijk onderzoeksproject van de onderzoeksgroep Integriteit van Bestuur en de sectie Criminologie van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit in opdracht van het WODC van het Ministerie van Justitie. Daarvan werd verslag gedaan in het boek van Huberts en Nelen *Corruptie in het Nederlandse openbaar bestuur* (Utrecht: Lemma, 2005) en het artikel van Huberts, de Graaf en Nelen, Is het glas halfvol of halfleeg? Onderzoek naar corruptie in Nederland, in *Bestuurskunde*, 2006, 15 (1): 53-63, dat de basis vormde voor dit artikel.

² De auteurs zijn allen verbonden aan de onderzoeksgroep Integriteit van Bestuur van de afdeling Bestuur en Organisatie van de Vrije Universiteit Amsterdam (zie ook www.fsw.vu.nl/integriteit).

omkoper en welke aan de omgekochte ambtenaar, hoe is de relatie tussen omkoper en omgekochte te typeren? Bij de beantwoording van deze vragen heeft de nadruk gelegen op casestudieonderzoek. De cases bestonden uit bijna alle onderzoeken die de Rijksrecherche naar corruptie is begonnen en heeft afgesloten in de periode 2000-2003 en waarvan de conclusie was dat er sterke corruptievermoedens waren.

De *afdoening* van corruptie in het openbaar bestuur in Nederland werd onderzocht door te kijken naar die gevallen waarin vermoedens van corruptie hebben geleid tot een strafrechtelijk onderzoek. Voor de beantwoording van deze deelvraag is gebruik gemaakt van allerhande methoden en bronnen van dataverzameling, zoals gegevensbestanden van het openbaar ministerie, dossiers van lopende en afgeronde onderzoeken en interviews.

Omvang van corruptie

In het kader van de omvangschatting is allereerst een blik geworpen op de vermoedens van corruptie, zoals die in de eigen werkomgeving worden waargenomen. Hoewel er geen onderzoek binnen het gehele Nederlandse openbaar bestuur heeft plaatsgevonden waarin de vraagstelling specifiek was toegesneden op corruptie, blijkt uit studies binnen de politie en onder de Nederlandse beroepsbevolking als geheel dat integriteitsschendingen zoals vriendjespolitiek en bevoordeling van vrienden en familie regelmatig worden gesignaleerd (Zie bijvoorbeeld: Kaptein, 2001; Lasthuizen, Huberts & Kaptein, 2002; Vinkers, 2003.) Hier stuiten we op de vraag naar de precieze afbakening van corruptie. Een corrupte ambtenaar of politicus is volgens de in dit onderzoek gehanteerde definitie betrokken bij het verschaffen, vragen of verkrijgen van private gunsten of beloften met het oog op wat zo iemand in functie deed, doet of zal doen (of heeft nagelaten om te doen). Het bevoordelen van vrienden en familie van buiten de organisatie kan binnen deze definitie vallen, evenals vormen van vriendjespolitiek. Corruptie in deze brede zin is allesbehalve uitzonderlijk, zo leert onderzoek naar wat medewerkers in de werkomgeving zien. Corruptie in meer specifieke zin waarbij het om belangrijke beslissingen en substantieel persoonlijk voordeel gaat, is evenwel vrij zeldzaam wanneer we afgaan op meldingen uit de werkomgeving. Concreter wordt het zicht op vermoedens van corruptie wanneer we focussen op de interne corruptieonderzoeken. Door de uitkomsten van het enquêteonderzoek dat enkele jaren geleden is uitgezet bij alle Nederlandse gemeenten te combineren met gegevens die in het onderhavige onderzoek zijn verzameld bij overige overheidsorganisaties zijn de bandbreedtes aangegeven van het aantal interne onderzoeken naar corruptie in het openbaar bestuur. In de onderstaande tabel zijn de belangrijkste bevindingen op een rij gezet.

<i>Schatting van het aantal interne corruptieonderzoeken per jaar</i>			
	interne corruptieonderzoeken		corruptieonderzoeken per 1000 medewerkers per jaar
	aantal per jaar	onderzoeksperiode	
Departementen	43	(1999-2003)	0.19
Provincies	2	(1999-2003)	0.13
Rechterlijke macht	1	(1999-2003)	0.10
Waterschappen	2	(1999-2003)	0.17
ZBO's	3	(1999-2003)	0.06
Gemeenten	61	(1998-2002)	0.31
Politie	13	(1999-2000)	0.22
Gevangeniswezen	5	(1997-1999)	
Totaal	130		

De absolute aantallen geven wellicht de indruk dat het bij gemeenten (61 onderzoeken) en departementen (43 onderzoeken) om relatief kwetsbare overheidsorganisaties gaat. Verdisconteren we echter het aantal medewerkers in de beschouwing, dan blijken de verschillen niet erg groot te zijn. Binnen gemeenten vinden relatief iets meer corruptieonderzoeken plaats, maar gegeven het takenpakket en de vele directe contacten met burgers en bedrijven is dat niet zo verwonderlijk. Zowel het gemeenteonderzoek als het onderzoek binnen de overige onderdelen van het openbaar bestuur laten ruwweg dezelfde verdeling zien tussen de onderzoeken die intern worden afgewikkeld en de zaken die ter kennisgeving worden gebracht van politie en justitie: deze verhouding is 60%-40%. Uitgaande van 130 onderzoeken per jaar worden dus ruim 50 vermeende corruptiegevallen gemeld bij politie en justitie.

Het nieuwe onderzoek bevestigt al met al het beeld dat uit eerdere onderzoeken opdoemt: gegevens over de interne onderzoeken in de overheidssector en over het aantal strafrechtelijke onderzoeken leiden tot relativerende conclusies over de omvang van ambtelijke corruptie in de zin van omkoping. Het onderzoeksmateriaal geeft echter geen aanleiding tot zelfgenoegzaamheid en rustig achterover leunen. Een vergelijking van het aantal interne en strafrechtelijke onderzoeken aan de ene kant en van de gegevens over wat wordt gesignaleerd in de werkomgeving aan de andere kant tendert in de richting van de conclusie dat op gedrag dat 'officieel' als corruptie wordt aangemerkt anders en serieuzer wordt gereageerd dan op gedrag dat in officiële registratiesystemen niet wordt weggeschreven als corruptie maar daar wel dicht tegen aankruipt, zoals vriendjespolitiek, belangenverstremgeling en collusie (Van den Heuvel, 1998). Keer op keer blijkt uit onderzoek, ook uit internationaal onderzoek, dat het altijd als een sterke afwijking van moreel correct gedrag wordt gezien en het daarmee een moreel zwaar beladen term is (De Graaf, 2006; Hoetjes, 1982; Johnston, 1996). Mensen deinzen dan ook sterk terug voor het gebruik van het stempel 'corruptie'. Zelfs ambtenaren die veroordeeld zijn voor het aannemen van steekpenningen, noemen zichzelf zelden 'corrupt' (Zie bijvoorbeeld Dohmen en Verlaan, 2004).

Zelfgenoegzaamheid lijkt bovendien voorbarig als we de aannemelijkheid van de integriteits- of corruptieparadox in ogenschouw nemen (meer aandacht en meer interne onderzoeken wijst op

meer strijd tegen corruptie, niet op meer corruptie, zie Huberts en Lasthuizen, 2005): met name uit het gemeenteonderzoek is gebleken dat gemeenten met meer corruptieonderzoeken dat te 'danken' hadden aan alert zijn en beter zoeken en niet aan het meer corrupt zijn van de medewerkers. De gemeente Amsterdam is met haar Bureau Integriteit sinds 1997 veel actiever in haar integriteitsbeleid, niet alleen in preventie, maar ook in de opsporing van corruptie. En het blijkt dat het aantal Amsterdamse interne onderzoeken naar corruptie, fraude, diefstal en verduistering in de periode 1997-2003 fors stijgt, waar het gemiddeld aantal onderzoeken in andere (vergelijkbare) gemeenten in die periode ruwweg gelijk blijft. Amsterdam lijkt wakker geworden waar andere gemeenten dommelen. Ook de afgelopen jaren is het aantal integriteitsonderzoeken in Amsterdam niet afgenomen.

Het aantal veroordelingen voor corruptie is in Nederland gedurende vele decennia opvallend constant. Tijdens het strafrechtelijk onderzoek naar de bouwenquête zijn er vele vermoedens van corruptie jegens politici en ambtenaren naar voren gekomen. Slechts een beperkt aantal (zes, allen ambtenaren, allen uit Noord-Holland en Zuid-Holland) van deze gevallen, namelijk alleen die gevallen waarbij op grond van het reeds beschikbare bewijsmateriaal en de beschikbare opsporingscapaciteit de kans groot genoeg werd geacht om op redelijke termijn het wettige en overtuigende bewijs rond te krijgen, heeft geleid tot strafrechtelijk onderzoek dat in de meeste gevallen in een veroordeling uitmondde.

Aard van corruptie

Uit het enquêteonderzoek naar de aantallen interne corruptieonderzoeken is een aantal ambtelijke diensten of verrichtingen als extra corruptiegevoelig uit de bus gekomen: de inkoop van goederen en diensten, het verlenen van vergunningen, subsidies en aanbestedingen (opdrachtverlening), de (omgang met) vertrouwelijke informatie en intern beheer, goederen en geld. De bestudeerde casuïstiek en ander onderzoek bevestigen dat beeld, met dien verstande dat uit deze bronnen ook de gevoeligheid van het verstrekken van paspoorten, visa, verblijfsvergunningen en dergelijke naar voren komt (zie Nelen en Nieuwendijk, 2003).

Opmerkelijk is dat een aantal als kwetsbaar beschouwde beleidsterreinen (Caiden, Dwivedi, en Jabbra, 2001; Heywood, 1997; Huberts, 1996, Nelen en Nieuwendijk, 2003) vrijwel ontbreekt in het overzicht van corruptieonderzoeken. Over sectoren als landbouw, natuurbeheer en milieu, sociale zekerheid en volkshuisvesting is in termen van lopend en afgesloten corruptieonderzoek bijzonder weinig informatie voorhanden. Gezien de grote (financiële) belangen die in deze sectoren op het spel staan en de strikte regelgeving en toezicht die er vigeren, is het hoogst onaannemelijk dat deze beleidsterreinen gevrijwaard zijn gebleven van ambtelijke corruptie. Veeleer lijkt het er op dat in de genoemde sectoren onvoldoende gericht naar het fenomeen corruptie wordt gekeken.

Uit de enquête die is afgenomen binnen departementen, de provincies, de rechterlijke macht de waterschappen en zelfstandige bestuursorganen komt naar voren dat binnen die overheden en organen slechts enkele bestuurders en politici onderwerp van corruptieonderzoek zijn geweest. Op gemeentelijk niveau ligt dat in die zin anders, dat vooral in de kleinere gemeenten de corruptieonderzoeken relatief vaker betrekking hebben op de handel en wandel van een lokale politicus. Ook in de tien gevalstudies die zijn verricht werden gevallen aangetroffen met corruptiebeschuldigingen over wethouders. Daarbij ging het voornamelijk om relaties met het lokale bedrijfsleven, maar ook wel met privé belanghebbenden zoals vergunningaanvragers.

Gedachtes dat leidinggevendenden zich vrijwel volledig aan corruptieonderzoeken kunnen onttrekken, worden in de enquête die was uitgezet binnen het Nederlandse openbaar bestuur niet

bevestigd: ongeveer eenderde van de corruptieonderzoeken blijkt gericht te zijn op leidinggevend, zij het dat in de vraagstelling niet was gespecificeerd op welk niveau de leidinggevende werkzaam was waardoor niet kan worden vastgesteld of de betrokkenen op topniveau werkzaam waren of tot het middenkader moeten worden gerekend. De gevalstudies suggereren wel dat de 'echte top' slechts incidenteel in beeld komt. Als er al vermoedens worden geuit richting de echte top, en die zijn wel aangetroffen in de dossiers, dan worden ze niet strafrechtelijk onderzocht. Een mogelijke reden hiervan is dat hoe hoger in de hiërarchie, hoe minder duidelijk de taken zijn omschreven, hoe moeilijker dus een geval van corruptie strafrechtelijk te onderzoeken en bewijzen is. We komen hier later bij de afdoening op terug.

Een ander aspect is in hoeverre de corrupte ambtenaar samenwerkt of samenspannt met anderen of dat vooral sprake is van solistisch optreden. Het aantal betrokken personen per intern corruptieonderzoek laat zien dat het in de grote meerderheid van de gevallen om één persoon gaat. Over vijf jaren meldden de nieuw onderzochte overheden 16 onderzoeken waarbij het om drie of meer personen ging. In enkele gevallen is zogenaamde 'netwerk corruptie' geconstateerd. Binnen de 10 casestudies ging het dan in alle gevallen om corruptie gelieerd aan de bouwwereld. Corruptie buiten de bouwwereld 'in samenspanning' lijkt dus uitzonderlijk, al moet hierbij een slag om de arm worden gehouden. Het is tenslotte ook denkbaar dat het interne onderzoek zich – al dan niet terecht – al snel op één 'rotte appel' heeft gericht. Zo zijn ook binnen de 10 casestudies gevallen aangetroffen waarbij vermoedens ten aanzien van meerdere ambtenaren in een bepaalde organisatie, uiteindelijk uitmondten in strafrechtelijk onderzoek van één geval.

De casestudies bevestigen het beeld dat ook uit ander onderzoek naar voren komt dat bij overheidsfunctionarissen die corruptiegevoelig blijken te zijn, het vaak niet zozeer gaat om de 'grijze muizen' in de ambtenarij, maar veeleer om persoonlijkheden die binnen de ambtelijke organisatie te boek staan als opvallende, kleurrijke en geslepen regelaars. Ze hebben vaak de vrijheid, of eisen die op, om zelfstandig zaken te regelen en staan bekend als doortastend en ondernemend. Verder is opvallend dat corruptie vaak gepaard gaat met vele andere overtredingen en/of integriteitsschendingen.

Het onderzoeksmateriaal wijst verder uit dat de omkoper en de omgekochte elkaar voorafgaande aan de integriteitsschending meestal goed kennen. Het gaat niet louter om zakelijke of instrumentele relaties, regelmatig komt een element van vriendschap of affectie om de hoek kijken. Wat hierin een rol speelt is dat vertrouwen van groot belang is voor duurzame corruptierelaties. Het is dan ook niet toevallig dat soms bruggen worden geslagen tussen ambtenaren en de buitenwereld langs de weg van partners, familieleden of vrienden. Corruptie is in deze situaties niet zozeer het gevolg van een op winstbejag uit zijnde ambtenaar, maar vloeit veeleer voort uit een verstoring van het evenwicht tussen de morele verplichtingen in de eigen privé-sfeer (de familie- en vriendenkring) en de moraal van het openbaar bestuur. Er is sprake van botsende morele waarden en verwachtingen. De vanzelfsprekende verstrengeling tussen overheid en bedrijfsleven speelt in een aantal gevallen ook een rol (Van den Heuvel e.a, 2002). Het zakelijk en privé omgaan met belanghebbende ondernemers levert onduidelijkheden en problemen op, met alle corruptierisico's van dien. De relatie tussen prestatie en tegenprestatie is vaak indirect. Binnen een duurzame relatie worden diensten of gunsten geruild, maar dat gebeurt dan niet op hetzelfde moment, noch op de directe wijze van 'voor wat hoort wat'. Zelden gaat het bovendien, buiten de bouwwereld, om erg grote bedragen.

Afdoening van corruptie

De empirische studie heeft duidelijk gemaakt dat de reguliere politie de meeste opsporingsonderzoeken op corruptiegebied verricht, waarbij niet zozeer het eigen personeel subject van onderzoek is maar ambtenaren van andere overheidsinstanties. Ook de Rijksrecherche neemt een substantieel deel van de opsporingsonderzoeken voor zijn rekening. Afgezien van de FIOD-ECD zijn de bijzondere opsporingsdiensten nauwelijks geïnvolveerd in corruptieonderzoek.

In ongeveer een derde deel van de opsporingsonderzoeken wordt jegens één of meer van de hoofdverdachten een vervolging ingesteld. Uit de gegevensbestanden van het OM is afgeleid dat jaarlijks gemiddeld 33 personen – daartoe behoren niet alleen de (vermeende) omgekochte ambtenaren maar in een aantal gevallen ook de (vermeende) omkopers – worden gedagvaard. Het OM blijkt bij het seponeren van zaken in belangrijke zin rekening te houden of de mogelijkheid bestaat van een ander dan strafrechtelijk optreden; in geval dat het bevoegd gezag reeds disciplinaire maatregelen jegens de betrokken ambtenaar heeft getroffen of van plan is dat te doen en de overtuiging bestaat dat daarmee maatschappelijk gezien kan worden volstaan, wordt geseponeerd. Voor de strafrechter verschijnen derhalve uitsluitend die personen te wier aanzien – naar het oordeel van het OM – het maatschappelijk belang een gerechtelijke afdoening eist en de bewijspositie sterk genoeg wordt geacht.

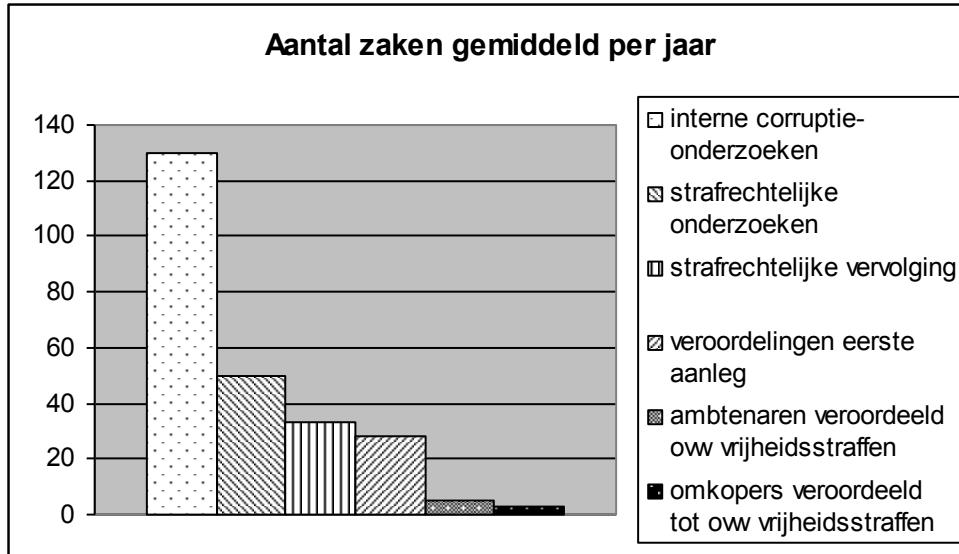
Van alle processen-verbaal die in de periode 1994-2003 (mede) op basis van één de corruptie-artikelen bij het OM werden ingestuurd, is in ongeveer de helft van de zaken overgegaan tot een strafrechtelijke vervolging. In vergelijking met het onderzoek dat Hoetjes (1991) dertien jaar geleden uitvoerde, is het aantal vervolgingen bijna verdubbeld.

Een eenmaal in gang gezette strafrechtelijke vervolging resulteert in corruptiezaken in negen van de tien gevallen in een strafrechtelijke veroordeling. Het komt weliswaar voor dat verdachten voor onderdelen van de tenlastelegging worden vrijgesproken – soms ook voor het corruptie-element – maar volledige vrijspraken zijn een zeldzaamheid.

De meest frequent opgelegde onvoorwaardelijke straf is de werkstraf. Combinaties met andere straffen komen regelmatig voor, waarbij de vrijheidsstraf of de geldboete vaak voorwaardelijk wordt opgelegd. Onvoorwaardelijke vrijheidsstraffen zijn in een periode van tien jaar opgelegd aan 77 personen, onder wie 49 ambtenaren. Per jaar belanden dus gemiddeld 5 ambtenaren en 3 omkopers daadwerkelijk achter de tralies.

De verschillen tussen de eis van de officier van justitie en de uitspraak in eerste aanleg schuilen vooral in de omzetting van een onvoorwaardelijke gevangenisstraf en/of geldboete in een voorwaardelijke sanctievorm. De rechter blijkt zich in dit verband vooral te laten leiden door de organisatorische context c.q. chaos waarbinnen de corruptieaffaire kon ontstaan en door de arbeidsrechtelijke gevolgen (veelal ontslag) die de betrokkene boven het hoofd hangen.

Ten behoeve van de overzichtelijkheid is de afdoening van corruptiezaken in de onderstaande figuur schematisch weergegeven.

De knelpunten in de sfeer van het opsporen en vervolgen van ambtelijke corruptie zijn voor een deel onlosmakelijk verbonden met het type delict. Zo is het recherchetechnisch gesproken een handicap dat er vaak veel tijd verstrijkt voor signalen van corruptie in een organisatie opborrelen en het feitelijke onderzoek begint. Er moet daardoor vaak een aantal jaren worden teruggerechercheerd in de tijd, met alle bezwaren van dien. Voeg daar verdachten aan toe die er liever het zwijgen toedoen en een ambtelijke omgeving die zich niet altijd even coöperatief opstelt en het is duidelijk dat corruptieonderzoeken intrinsiek lastig zijn.

Conclusie

Het onderzoek waarvan we in dit artikel kort verslag doen is het meest omvangrijke dat er de laatste decennia naar corruptie in Nederland is gedaan. Het huidige onderzoek in combinatie met voorgaande onderzoeken toont aan dat wie zoekt in Nederland, ook zal vinden. Er is dus geen aanleiding tot genoegzaam achterover leunen: elke tweede werkdag start ergens een nieuw corruptieonderzoek in ons bestuur en dat laat zien dat corruptie wel degelijk serieus moet worden genomen. Anderzijds stemmen interpretaties als zou Nederland onrustbarend veel corrupte politici en ambtenaren kennen, niet overeen met onze onderzoeksresultaten. Het glas is met andere woorden zowel 'halfvol' als 'halfleeg'.

Literatuur

Algemene Rekenkamer, *Zorg voor integriteit. Een nulmeting naar integriteitszorg in 2004*. Tweede Kamer 30087, nrs. 1-2, Sdu, 's-Gravenhage, 2005.

Caiden, G. en Dwivedi, O., en Jabbra, J. (red.) *Where Corruption Lives*. Kumarian Press, Bloomfield, 2001.

Dales, C., Om de integriteit van het openbaar bestuur. Toespraken juni 1992 en september 1992, in: L. Huberts (red.), *Machtsbederf ter discussie*, VU Uitgeverij, Amsterdam, 1994, pp. 7-18.

Dohmen, J., en Verlaan, J., *De Bouwbeerput*. Prometheus, Amsterdam/Rotterdam 2004.

Graaf, G. de, Causes of Corruption: Towards a Contextual Theory of Corruption. *International Journal of Public Administration*, forthcoming, 2006.

Greco (Groupe d' Etats contre le corruption). First Evaluation Round. Evaluation Report on the Netherlands. Adopted by GRECO 24-28 March 2003. Council of Europe, Directorate General I - Legal Affairs, Department of Crime Problems. GRECO Secretariat: Strasbourg: (www.greco.coe.nl), 2003.

Heuvel, G. van den, *Collusie tussen Overheid en Bedrijf. Een Vergeten Hoofdstuk uit de organisatiecriminologie*. Maastricht: Oratie Universiteit Maastricht, 1998.

Heuvel, G. van den, H. Quaedvlieg, J.M. Reijntjes, D. Roef en J. Zijlstra, De maat van het onregelmatige. Een rapport over aard en omvang van de onregelmatigheden in de bouwnijverheid. In: Parlementaire enquête Bouwnijverheid, *De bouw uit de schaduw 4. Bijlage 2. Aard en omvang van onregelmatigheden in de bouwnijverheid*. Tweede Kamer 2002-2003, 28244, nr. 9, Sdu, 's-Gravenhage, 2002.

Heuvel, J. van den, L. Huberts en S. Verberk, *Het morele gezicht van de overheid, waarden normen en beleid*, Lemma, Utrecht, 2002.

Heywood, P., Political Corruption: Problems and Perspectives, in: *Political Studies*, 1997, nr. XLV(3), pp. 639-658.

Hoetjes, B., Over de schreef. Het schemergebied tussen ambtenaar en burger, in: *Justitiële Verkenningen*, 1991, jrg. 17, nr. 4, pp. 8-32.

Hoetjes, B. J. S. (1982). *Corruptie bij de overheid: een bestuurlijk en politiek probleem, sociaal-wetenschappelijk beschouwd*. 's-Gravenhage: VUGA.

Huberts, L., *Expert views on public corruption around the globe. Research report on the views of an International Expert Panel*, PSPA Publications, Amsterdam, 1996.

Huberts, L. en J. Nelen, *Corruptie in het Nederlandse openbaar bestuur. Omvang, aard en afdoening*, Lemma, Utrecht, 2005.

Huberts, L. en K. Lasthuizen, Tussen corruptie en corruptieparadox. Over de omvang van corruptie in Nederland, in: *Justitiële Verkenningen*, 2005, jrg. 31, nr. 7, pp. 9-25.

Huberts, L. *Integriteit en Integritisme in bestuur en samenleving*. Amsterdam: oratie VU Amsterdam, 2005.

Huberts, L.W.J.C., G. de Graaf en J.M. Nelen, Is het glas halfvol of halfleeg? Onderzoek naar corruptie in Nederland, in *Bestuurskunde*, 2006, 15 (1): 53-63.

Johnston, M., The Search for Definitions: The Vitality of Politics and the Issue of Corruption, in: *International Social Science Journal*, 1996, jrg. 48, nr. 3, pp. 321-335.

Kaptein, M., De integriteitsbarometer voor organisaties. Special Organisatiecriminaliteit, in: *Bedrijfskunde*, 2001, jrg. 73, nr. 3, pp. 12-18.

Lasthuizen, K. L. Huberts en M. Kaptein, Integrity Problems in the Police Organization: Police Officers' Perceptions Reviewed, in: Pagon, M. (red.) *Policing in Central and Eastern Europe. Deviance, Violence, and Victimization, 2002* Scarman Centre University of Leicester & Ljubljana: College of Police and Security Studies, Leicester, pp. 25-37.

Nelen, H. en A. Nieuwendijk, *Geen ABC. Analyse van rijksrechercheonderzoeken naar ambtelijke en bestuurlijke corruptie*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag, 2003.

Vinkers, J. (2003). *Integriteit op de werkplek. Een onderzoek naar omgangsvormen op het werk*, CNV, Programma Arbeidsrelaties, Utrecht, 2003.